

dr. Gerencsér Balázs¹

NYELVI JOGOK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE ROMÁNIÁBAN

Jelen írásban röviden – szinte vázlatosan – célozom áttekinteni az erdélyi magyar nemzeti közösség nyelvhasználati jogának történetét. A Kárpát-medence államaiban élő kisebbségek nyelvi jogainak struktúrája és jelen szabályozása ugyanis elválaszthatatlan az elmúlt évszázad történelmétől, valamint maga Erdély is – az évezredek történelmével – befolyásolja az itt élő népeket.

Így a nyelvi jogok jelen alakulásának megértéséhez talán szerény adalékot tud nyújtani a dolgozat, amely főleg az igazságszolgáltatásban való nyelvhasználat alakulását vizsgálja. A kutatási terület specialitása miatt az oktatásban való és az egyházakat érintő, valamint egyéb nem közjogi tárgyú nyelvhasználati kérdéseket nem érintem.

Nyelvi jogok és jogpolitika a második bécsi döntésig

A dualizmus éveitől a monarchia felbomlásáig

Erdély a politikai autonómiáját 1541-től építette ki és fejlesztette.² Háromszáz év alatt, a fejedelemség korában – többek között – komoly közjogi fejlődésen is keresztülment az országrész. Ez a politikai függetlenség felvirágoztatta Erdélyt, így ez az önállóság a továbbiakban meghatározó lett minden itt élő nemzetiség számára.

Ezen változtatott az 1848. évi VII. törvény-cikk Magyarország és Erdély egyesítéséről,³ amely hat szakaszban önt formát a márciusi követeléseknek. Ezt az uniót az 1949-es szabadságharc elvesztése átértelmezte.⁴ 1867-ben azonban,

1 A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának alkotmányjogi doktorandusza, közigazgatási jogi tanársegéd.

2 Vogel Sándor: Európai kisebbségvédelem, erdélyi nemzetiségpolitikák (Pro-Print, Csíkszereda, 2001.) 179.o.

3 E törvénycikkre felelt az 1848. évi erdélyi I. törvénycikk Magyarország és Erdély eggyé alakulásáról, amelynek preambulum a következőképpen szól: „A magyarországi törvényhozásnak a honegység tárgyában folyó 1848-ik évben behozott VII. törvénycikkelyét Erdélyország hó rokonérzettel fogadván, Erdélynek Magyarhonnal egygyé alakulását, a pragmatica sanctióban szentesített birodalmi kapcsolatban épségben tartása mellett – és teljes kiterjedésében magáévá tévén – ennek következtében, valamint a testvér Magyarhonnban minden lakosok jogegyenlősége kimondva és életbe lépve van, ugyanazon módon itt is, a hazának minden lakosaira nézve, nemzet-, nyelv- és valláskülönbség nélkül, örök és változatlan elvül elismertetik, és az ezzel ellenkező eddigi törvények ezennel eltöröltetnek nyilváníttatnak.” (kiemelés tőlem) Corpus Iuris Hungarici, digitalizálva: KJK-Kerszöv 2000.

4 Vogel, 179.o., 1.még: Szász Zoltán (ed): Erdély története III. (Akadémia, Budapest, 1986) 1425-1508.o.

a kiegyezéssel újra létre jött az unió, amelyet a Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról szóló 1868. évi XLIII. törvény-cikk szabályozott. A kiegyezés átalakította Erdély közigazgatási rendszerét. Sok közül csak példaként említeném a királybírótság intézményének eltörlését.⁵ A szászok – évszázadok alatt kivívott⁶ – előjogaikat többé-kevésbé sértetlenül megtarthatták.⁷

E dolgozat a XX. század nyelvhasználati jogainak alakulását igyekszik bemutatni, mindazonáltal csak az utalás szintjén lényegesnek tarom megemlíteni, hogy a XIX. század közepétől az egyre erőteljesebben kiépülő szándékozó nemzetállam sokat rontott a századforduló eseményeinek alakulásán. Az akkor kisebbségi sorban lévő románság ugyanis a magyar nemzetállami törekvésekre – amely törekvéseket a kor általános jellemzőjének mondhatjuk – pártokat hozott létre: Magyarországi Román Nemzeti Párt és az Erdélyi Román Nemzeti Párt.⁸ E két szervezet 1881-ben történt egyesülésével jött létre a *Román Nemzeti Párt*, amely követelése között Erdély autonómiájának helyreállítása kiemelt helyen szerepelt.⁹

A nemzetállami „lavina” a XIX. század végére sodort el sok, elsősorban nyelvi jogokat érintő kisebbségi jogi addigi eredményt:¹⁰ a magyar állam korlátozta a nyelvhasználatot, az egyesülési jogot, az oktatásügyben a helységek elnevezésében a kisebbségekre hátrányos rendelkezéseket vezetett be. Ennek megfelelően a román kisebbség nemzeti öntudata is fokozódott, míg 1895-ben nemzetiségi kongresszust tartottak a királyság szerb, szlovák és román kisebbségeinek politikusai, amelyen a központosított állam megszüntetését és a nemzetiségek jogainak visszaállítását fogalmazták meg.¹¹ A dualista politi-

ka hajthatatlansága okozta, hogy a századfordulóra a román párt fő törekvése az autonómia helyreállításáról, Erdély elszakadására változott.

Utolsó törekvésként a dualizmus éveiben *gróf Tisza István*, a Nemzeti Munkapárt vezetője, miniszterelnök szorgalmazta a románokkal való megegyezést. Ez útjában azonban sokféle akadály állott: Tiszát bírálta a kor baloldali táborra, és paktumkísérleteiben főként a „reakció” erőgyarapítási próbáját látta, a konzervatív ellenzék viszont minden koncesszióban, engedményben hazaárulást látott.¹²

Az első világháború alatt szétesett Monarchia, illetve az azt követő Károlyi kormány és a Tanácsköztársaság eseményei, valamint a Magyarországot határoló szomszédos államok területszerzési éhsége és törekvései gyökeresen új helyzetet teremtettek.

A gyulafehérvári határozatoktól a harmincas évekig

1918. december 1-jén, Gyulafehérvárott az erdélyi románság kimondta Erdély egyesülését a Román Királysággal. 1228 küldött vett részt a nagygyűlésen¹³, amelyen határozatban fogadták el a területre és annak népességére is vonatkozó döntéseket. A *gyulafehérvári határozatok* a két világháború közötti Románia megalapozó dokumentuma lett, részletes és előrelátó kisebbségi rendelkezéseket tartalmazott, mindazonáltal parlament nem erősítette meg és az alkotmányoknak sem lett részük soha. A határozatokat a román királynak egy delegáció vitte el egy hódoló iromány kíséretében. Románia egy rövid törvény erejéig emlékezett meg arról, hogy hivatkozva a gyulafehérvári gyűlés határozatára, Erdély immáron Románia része.¹⁴

5 A főispáni rangban álló címet a törvényhatóságokról szóló 1886. évi XXI. tc. szüntette meg.

6 vö. 1791. évi erdélyi XIII. törvénycikk a szász nemzet egyetemének és az e nemzet kebelében létező székek, városok és mezővárosok közönségeinek törvényes hatáskörükben és szabadságukban való megtartásáról (Corpus)

7 vö. 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról 10-11. cikkek. Illetve vö: Vogel, 157.o. Ide kapcsolódik még a 1876. évi XII. törvénycikk a Királyföldről (fundus regiusról), továbbá a szász egyetem (universitas) rendezéséről és az egyetemnek, valamint az úgynevezett hét bírának vagyónáról. E törvénnyel rendezték a szász universitas igazgatását.

8 Vogel, 155.o.

9 Vogel, 156.o.

10 Lásd a híres kisebbségi törvényt: 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. E törvény előrelátó nyelvpolitikai rendelkezései egyebekben máig nyújthatnak tapasztalatot a jogalkotó számára! (pl. 7., 10. cikkek, stb.)

11 Erdély története III. 1624-1664.o., Vogel, 157-159.o., lásd még: Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika (reprint, Optimum, én.; eredeti: Minerva, Kolozsvár, 1944.) 50-89 és 247-476.o.

12 Erdély története III. 1679-1680.o.

13 Erdély története III. 1717.o.

14 1918. évi 3631. sz. törvényerejű rendelet, Monitorul Oficial, 1918. december 13.; Erdély története III. uo.

A határozatok első szakasza¹⁵ mondta ki Románia és Erdély egyesülését. A 3. szakasz tartalmazta az alapvető jogokat, amely az együtt élő embereknek (nem használja a kisebbség kifejezést) teljesen egyenlő jogokat garantált. Számunkra, a nyelvhasználati szempontból fontos 3. szakasz (1) bekezdését citálnám: „*Minden nép saját kebeléből való egyének által, saját nyelvén fog élni közoktatással, közigazgatással és az igazságszolgáltatással (...)*”

A kor másik kiemelkedő jelentőségű kisebbségi jogforrása az 1919-es *párizsi kisebbségvédelmi szerződés*,¹⁶ amely végrehajtás híján szintén csak papír maradt. A szerződés 3. cikkelye foglalta írásba a kisebbségek teljes egyenjogúságát Románia teljes területén. Nyelvi rendelkezéseket a 8. cikkely tartalmazott, amely szerint a román kormány garantálja az anyanyelv szabad használatát a magán és gazdasági életben, (...) vagy politikai gyűléseken, (...) úgy mint az igazságszolgáltatásban. Nyelvi jogot ezen kívül, csak az oktatásban szabályoz (9. cikk) a szerződés. Ugyanez a hely kollektív jogként szociális és oktatási intézmények alapítását jelölte meg, illetve a 11. cikk a székely és szász népcsoportok vallás- és oktatásügyre korlátozott területi autonómiáját.

Mint minden elcsatolt területen, a húszas évek elején Romániában is véghez vitték a földreformot (1921. július).¹⁷ A földterületek újraelosztásával a hagyományos tulajdonszerkezet teljesen megváltoztatták – a kisebbségek kárára:¹⁸ az addigi magyar és német kis- és középbirtokosok földtelenek lettek. Nagy hányad került ekkor a román ortodox egyház tulajdonába is.

Még az 1921. év elején az immár kisebbségi sorban lévő nemzeti közösségek, hogy ne maradjanak jogvédő szervezetek nélkül, megalakították saját pártjaikat.¹⁹ A német kisebbség 1920-as pártja (*Deutsche Partei*) után így jött létre már január 9-én a *Magyar Szövetség*, az első politikai

tömörülés. Kós Károly január 23-i „Kiáltó Szó” írását követően – amely meghatározta a későbbi magyar politikát – júniusban jött létre Deutscher Géza és Kós Károly alapításával a *Magyar Néppárt*. Egy évre rá, 1922. február 12-én alakult csak meg a Magyar Nemzeti Párt, és e két utóbbinak 1922. december 28-án való egyesülésével alakult meg az *Országos Magyar Párt*, a két világháború közötti időszak meghatározó magyar politikai tömörülése.

Választásokra készülve, a jobb parlamenti pozíció reményében a magyar párt 1923-ban választási szövetséget kötött a Román Néppárttal.²⁰ Ez volt az ún. „*Csucsai paktum*”, amely megállapodás több, a magyar kisebbség nyelvhasználatára vonatkozó rendelkezést is tartalmazott. Ezek szerint a magyar kisebbségnek joga volt a helyi és másodfokú közigazgatásban anyanyelvén érintkezni a hatóságokkal, szóban és írásban. A hatóságok pedig magyarul tudó hivatalnokot fognak állítani minden olyan területen, ahol a kisebbség számaránya eléri a 25% -ot. Ez a küszöb vonatkozott a helység és utcanevekre, a (helyi) hivatalos hirdetményekre. Belefoglalták a jogszabályok magyar nyelvű kihirdetését is. A paktum szerint a Belügyminisztériumban kisebbségi osztályt fognak szervezni, amely élén magyar nemzetiségű állampolgár fog állni. A Közoktatási és Vallásügyi Minisztériumban is egy-egy önálló osztály fogja a magyarság oktatási és egyházi ügyeit kezelni. Egyéb közigazgatási szervben pedig biztosítják a magyarság arányos képviseletét. Vogel Sándor monográfiájában úgy írja, hogy a csucsai paktum „a magyarság jogairól szóló legszélesebb körű megállapodás volt, amelyet a magyar kisebbség vezetői a két világháború közötti Romániában kötöttek”.²¹

Az 1926-os választásokat a Néppárt azonban abszolút többséggel nyerte és így, bár a magyarság 15 képviselőt és 12 szenátort küldött a parla-

15 Normaszöveget lásd: A magyarság helyzete... 92.o.; Németül lásd Ernst Wagner: Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191-1975 (Cologne-Vienna, 1976) 264.o.

16 Normaszöveget lásd: Baranyai Zoltán (szerk.): A kisebbségi jogok védelme (Oriens Nemzetközi Könyvkiadó és terjesztő részvénytársaság, Budapest, 1922.); Protection des minorités de langue, de race et de religion par Société des Nations. Recueil des stipulations (Genf, 1927.); vö.: Illyés Elemér: National Minorities in Romania, Change in Transilvania (2.nd ed, Hunyadi Öcs., Hamilton, Struktura Press, 1982) 88-89.o., lásd még: Balás Gábor: Erdély rövid jogtörténete 1947-ig (Közgazdasági és Jogi Kiadó, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1991.)

17 Bárdos Imre-Czeglédy Mikló, Predovicu I.(ford.): Az agrár-reform törvény végrehajtási rendelete Erdély-, Bánát-, Körösvölgy- és Máramarosra vonatkozólag (Sonnenfeld, Nagyvárad, 1921.)

18 Illyés, 90.o.; l. még: I.L. Evans: The agrarian revolution in Romania (Oxford, 1930)

19 Lipcsey Ildikó: Erdélyi autonómiák (1990) 28.o.; Illyés, 72.o.

20 Vogel, 173.o.

21 Vogel, 173.o.; vö: Apor Péter Metamorphosis Transylvaniae (Bukarest, 1978)

mentbe, a kormányzó párt azonban nem hajtotta végre a szerződésben vállaltakat.²²

A nemzeti közösségek tehát kisebbségi tudatukra eszmélve már szerveződtek, amikor az első román alkotmányt, 1923. március 8-án elfogadta a parlament. E törvény tagadhatatlanul túlzott nacionalista jegyeket viselt magán, amely alapul szolgált több, kisebbségeket sértő jogszabály megalkotásául.

Ilyen volt például az 1925-ig elfogadott nyelvvizsga-törvénycsomag. Első eleme volt a nem-román közalkalmazottak nyelvvizsgára kötelezése,²³ amelynek következménye képpen kisebbségi alkalmazottak tömege kellett elhagyja munkahelyét.²⁴ Ezt követte az 1925 december 22-én beterjesztett oktatásügyi törvényjavaslat, amely kisebbségi tanároknak kötelezővé tette a román nyelvvizsgát.²⁵

A közigazgatás egységesítéséről szóló, 1925-ben elfogadott törvény²⁶ megszüntette a helyi önkormányzatok autonómiáját. Elképzelhető mindenek a hatása a több száz éves jogi hagyományokon épült rendszerre.

A korszak szülötte volt még a szélsőségesen jobboldali és sovíniszta „vasgárda” megalakulása is. E fegyveres alakulat a belső rend fenntartásának leple alatt évtizedekig véres atrocitásokat követett el a kisebbségek ellen.

A magyar kisebbség végül, látván, hogy a korábbi koalíciós megállapodása semmilyen sikerrel sem járt, a következő választásokra, 1928-ban a német kisebbség pártjával kötött választási megállapodást.²⁷ A választások eredményeként a magyar párt 16 képviselőt és 8 szenátort küldött a parlamentbe és ott a második legerősebb frakciót alkotta. Az 1931 áprilisától 1932 májusáig kormányfóként tevékenykedő történész professzor, *Nicolae Iorga* békéltető hangnemű politizálása azonban nem tudott mély gyökeret verni a román politikai életben.²⁸ Az őt követő

Goga-Cuza kormány jobbra tolódása pedig még kevésbé segítette a kisebbségi jogok érvényesülésében. Olyannyira, hogy ez utóbbi kormány 1937. december 28-i bukásával átadta helyét a szélsőséges királyi diktatúrának.

Szélsőjobb diktatúrák éve, a nyelvhasználat jogi keretei

Az 1938. február 20-i alkotmány a parlamentáris demokrácia felfüggesztésével megteremtette I. Károly két évig tartó (1938-1940) diktatúráját.

Az alkotmány, minthogy a legtöbb demokratikus szerv működését felfüggesztette, így járt el a pártok tekintetében is. Az Országos Magyar Párt tehát 1938-ig működhetett. A magyar kisebbség politikai vezetése ekkor úgy vélte, hogy a párt helyett alapított Magyar Népközösségnek be kell lépnie a Nemzeti Újjászületés Frontjába, mert különben képviselő nélkül maradna. Utoljára a magyar kisebbség az 1939. június 1-2-i választásokon vett részt és 9 képviselőt, valamint 2 szenátort választott.²⁹ Eredményeket azonban az uralkodó túlfűtött nacionalista ideológiájú országban nem érhetett el.

A két világháború közötti *nyelvi jogokat összefoglalva* megállapítható, hogy bár a gyulafelhívári határozatok és a párizsi kisebbségi egyezmény széleskörű jogokat foglalt magába, azok teljes negligálása a közjogból kiszolgáltatottá tette a kisebbségeket. A nyelvhasználat terén egy fokozatosan erősödő állami befolyást tapasztalhatunk, amely – Vogel Sándor szavaival élve – „valódi nyelvi terror”-ban öltött testet.³⁰

Az anyakönyvvezetésről szóló törvény alapján a keresztneveket csak román formájukban vezethették be az anyakönyvbe.³¹ A bíróságokon 1921-től románul tárgyalták az ügyeket, a románul nem tudó ügyfelek tolmács útján beszélhettek.³² Az ügyfeleken túl a bíróságok előtti román

22 vö. Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között (in: *Regio*, 2/1997) 32-67.o.

23 *Monitorul Oficial*, 60. szám 1923. június 19.

24 Mikó Imre: *Huszonkét év* (Budapest, 1941.) 128.o.

25 Illyés, 91.o.

26 *Monitorul Oficial*, 128. szám, 1925. július 14.

27 Illyés, 73.o., Vogel, 172-174.o.

28 vö. Lipcsey Ildikó: *Nicolae Iorga és az erdélyi magyarok* (Possum, Budapest, 1998.)

29 Vogel, 173-174.o., Diószegi László, R. Süle Andrea (ed.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989.* (Budapest, 1990.) 38-43.o.

30 Vogel, 171-172.o. Vö. uo. a továbbiakban is.

31 *Monitorul Oficial* 44/1928.

32 Erdély története, 1745.o.

nyelvhasználatot az ügyvédek számára is kötelezővé tették.³³ A vállalatokat és kereskedőket arra kötelezték, hogy cégtábláikat román nyelven függesszék ki.³⁴

Az 1926. évi közigazgatási törvény³⁵ lehetővé tette a községi testületekben való magyar (kisebbségi) nyelvhasználatot, de a jegyzőkönyveket románul kellett vezetni. A megyei és városi közigazgatásban a román nyelv kötelező volt. Helység- és utcanevet tilos volt kisebbségi nyelven feltüntetni. A nyilvános helyeken megjelentek feliratok: „Csak románul szabad beszélni.”³⁶ Külön kampány indult a székelyek elrománosítására is.

A magyar nyelvű oktatás 1919 után gyakorlatilag a felekezeti iskolákba szorult vissza; ebben az időben ezernél több magyar tannyelvű állami népiskola szűnt meg.³⁷

A második bécsi döntés és kora

A magyar-román kapcsolatok a második világháború kitöréséig kiéleződtek. A magyar revizionista politika és a román fél nacionalista reakciói odáig fajultak, hogy megbékélésre egyre kevesebb lehetőség nyílt. A nagyhatalmi törekvések is károsan befolyásolták a magyar-román kapcsolatot.³⁸ 1940. augusztus 16-án magyar-román tárgyalások kezdődtek, amelyek azonban augusztus 24-én a román delegáció elutasító magatartása miatt eredménytelenül megszakadtak, és így a vita a bécsi német-olasz döntőbírótság elé került.³⁹

A tény, hogy a döntőbírótság 1940. augusztus 30-án Észak-Erdélyt visszajuttatta Magyarországnak, nagyban köszönhető annak is, hogy Németország mindenáron el akarta kerülni a balkáni válság kirobbanását és így ellenezte hazánk katonai revíziós törekvéseit.⁴⁰ Bár a döntés korrigálta a trianoni béke igazságtalanságát, teljesen méltányos (a vegyes etnikumú lakosság miatt) azon-

ban nem lehetett. A visszacsatolt terület határai (az első bécsi döntéshez hasonlóan) etnikai szempontokat vettek figyelembe – azonban közel sem oldották meg a nemzetiségi problémákat.⁴¹

1940. szeptember 4-én – a szélsőséges – Antonescu tábornok alakított kormányt. A dél-Erdélyben maradt magyarság ellen szinte a döntést követően azonnal drasztikusan lépett fel a román állam.⁴² Erre válaszul Magyarország is a területén élő román nemzetiség ellen hozott intézkedéseket. 1943 tavaszán a német-román szerződést követően a dél-erdélyi magyarságot a román állam megbízhatatlan elemnek nyilvánította és kollektíve tette felelőssé a háborús bűnökért. Így sok magyar kisebbségi került frontra vagy munkatáborokba. A zsidóság elleni fellépés (akárcsak a Felvidéken, de leginkább Kárpátalján), a magyarság lélekszámát is csökkentette, hiszen a zsidóság túlnyomó többsége magyar ajkú és magyar nemzetiségű volt.

1941 májusától Teleki Béla vezetésével Észak-Erdélyben magyar párt alakult: az *Erdélyi Párt*. A szervezet pacifista célokat tűzött ki maga elé: több ízben javasolták Horthynak a kapitulációt.⁴³

A háború vége, a tengelyhatalmak veszteségei, az 1944. április 2-i szovjet előrenyomulás Kárpátalja felől, valamint Románia 1944. augusztus 23-i kapitulációja gyökeresen változtatt a történelmi status quo-n.

A nagyhatalmak 1945 után nem ismerték el a bécsi döntést.⁴⁴ A Magyarországgal 1945. január 20-án kötött fegyverszüneti egyezmény 19. pontja, valamint az 1947. február 10-én kötött békeszerződés 2. cikke a döntőbírói határozat rendelkezéseit semmisnek és érvénytelennek nyilvánította. Az 1947. évi párizsi békeszerződés visszaállította a trianoni határokat.⁴⁵

Mihai király a kapitulációt követően Constantin Sanatescu-t bízta meg kormányalakítás-

33 Monitorul Oficial 151/1931.

34 Monitorul Oficial 151/1928.

35 Hatályba lépett: 1936. március 27-én.

36 Erdély története, uo.

37 Erdély története, 1745-1746.o.

38 A továbbiakban vö: Réti György: A második bécsi döntés (in: Külpolitika, 2000. tavasz-nyár) 182-204.o. Lásd még: L.Balogh Béni: A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés (Pro-print, Csíkszereda, 2002.)

39 Halmosy Dénes (ed.): Nemzetközi szerződések 1918-1945 (Közgazdasági és Jogi Kiadó, Gondolat, Budapest, 1983.) 488.o. vö. Réti 195.o.

41 A döntés szövegét lásd: Halmosy, 489-490.o.

42 vö Illyés, 80-82.o.

43 Illés, 85.o.

44 Halmosy, 488.o.

45 Normaszöveget lásd: Halmosy Dénes (ed.): Nemzetközi szerződések 1947-1983 (Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1983.)

sal. Célja az 1923-as alkotmány visszaállítása volt. 1944 októberében megalakult a Nemzeti Demokratikus Front, amelynek többnyire kommunista tagjai voltak. Egyébként is jellemző volt – a két világháború közötti illegalitás után – a kommunisták előretörése (lásd: Petru Groza ekkor már miniszterelnök-helyettes volt).

A totalitárius Románia

A szovjet és román seregek benyomulása és Észak-Erdély megszállása 1944 őszén történt meg. Szeptember 12-től katonai közigazgatás rendezkedett be itt, amelyet már november 11-től polgári közigazgatás váltott fel.

Az ún. *konzolidációs időszak* az 1944-es kapitulációtól 1947-ig, a királyság bukásáig tartott. A Szovjet Unió követelte, hogy a király nevezzen ki radikálisabb kormányt, amely kérésnek Mihály király eleget is tett:⁴⁶ így lett Petru Groza miniszterelnök 1945-1952-ig. A Népfront kormánya – mint látni fogjuk – sokat ígért, de keveset teljesített a kisebbségek helyzetének javítása terén. Jogegyenlőségről beszélni sem lehet ebben az időszakban, de a kiüresített, szinte látszat-intézmények sorát megtalálhatjuk. A háború végétől Sztálin haláláig tartó időszakon belül két nagyobb korszakot lehet megkülönböztetni.⁴⁷ 1) Az 1944-48 közötti éveket pezsgő kulturális és politikai élet jellemezte. 2) 1949-től – a kronológia tanúsága szerint – egyre kevesebb eseménnyel lehetett számolni. Az önálló magyar (és más kisebbségi) kulturális, politikai intézményrendszer felszámolásával „homogenizálódott” a romániai társadalom.⁴⁸ Ezekben az években a politikai ellenzék, a görög és római katolikus egyház vezetői,⁴⁹ a szerzetesrendek,⁵⁰ vagy a

„kulákok” ellen folyó koncepciós perek befolyásolták a politikai életet. Erőteljesen érezhető volt a kollektivizálás és az úttörő mozgalom uniformizáló hatása.⁵¹ Az 1945-ben lezajlott földreform ugyancsak érzékenyen érintette a kisebbségeket: az egykori magyar tulajdon 80% -a és a német tulajdon 98% -a került román tulajdonba.⁵²

1945 után úgy tűnt, hogy az új hatalom a nemzetiségi kérdés méltányosabb megoldására törekszik. Az 1945. február 6-án kibocsátott 86. sz. törvény (Nemzetiségi *Statútum*, amelyet formailag a dolgozat lezárásáig nem hatálytalanítottak – bár az új kisebbségi törvény kapcsán szó van róla) első ízben biztosított kollektív jogokat a nemzeti kisebbségeknek. Előírta, hogy azokon a területeken, ahol a nem román nemzetiségűek a lakosság legalább 30% -át teszik ki, szóban és írásban használhatják anyanyelvüket a közigazgatási intézményekben és a bíróságokon, és e nyelvek ismeretét – a román nyelv ismerete mellett – kötelezővé tette az e területen hivatalban lévő köztisztviselők számára. A Statútum előírta az anyanyelvi oktatás biztosítását minden szinten, valamint a nemzetiségi uszítás és az etnikai diszkrimináció büntetését is.⁵³ A gyakorlatban viszont – mint ahogy az 1919-es dokumentumokkal is történt – a Nemzetiségi Statútum rendelkezései soha nem kerültek alkalmazásra.

Az első világháborút követő dokumentumokkal és az akkori nemzetközi helyzettel szemben ekkor nem volt kisebbségi jogvédő fórum, amelyhez fordulhatott volna egy közép-európai nemzeti közösség jogai csorbítása esetén. Előrelépés ugyanakkor egy kisebbségi minisztérium felállítása, amelynek jelentős hatáskörei ugyan nem voltak, a kormányzat mégis jelezte a nemzetiségek ügyére való figyelmét.⁵⁴

46 vö. Illyés 95-98.o.

47 Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1953 (Kisebbségi adattár, Budapest-Szeged, 1994.) 10.o.

48 lásd pl. 1949. január 31-én egy közlönyben megjelent határozattal töröltek több (nem csak magyar) közművelődési és egyházi jellegű egyesületet és alapítványt, mint a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságot és Teleki Sámuel Alapítványt, valamint a Történelmi, Régészeti és Néprajzi Társaságot, illetve a tordai református énekkart. (Vincze, 75.o.)

49 lásd: 1949. február 1-jén a Kultuszminisztérium határozata értelmében „demokrácia-ellenes magatartásuk miatt” törlik a költségvetésből Márton Áron gyulafehérvári és Anton Durcovisi iasi-i római katolikus püspököket, Maczalik Alfréd gyulafehérvári kanonokot és még 150 papot és tisztviselőt. Márton Áron püspököt 1949. június 21-én tartóztatta le a Securitate, bukaresti hivatalos útjára indulván. Pere 1951. július 30-án kezdődött és augusztus 7-én már ítéletet is hirdettek. (Vincze, 75, 78.o.)

50 lásd: 1951. augusztus 7-én karhatalommal elhurcolják a csíksomlyói ferences szerzeteseket, később az épületüket a csíkszeredai tánciskolának adják. (Vincze, 84.o.)

51 vö. Vincze, 10.o.

52 Illyés, 109.o.

53 www.htmh.hu: Jelentés a romániai magyarság helyzetéről (2004.)

54 Illyés, 108.o.

Az 1947-es Romániával kötött békeszerződés egyebekben nem szabályozta kisebbségek jogait.

Főként a német kisebbséget érintő lépés volt a szovjet megszállással egy időben zajló deportálás, amely eredményeként mintegy százezer (17-45 év közötti férfi és 18-35 év közötti nő) német nemzetiségű lakost vittek a Szovjetunió területére kényszermunkára. Mintegy húsz százaléuk nem tért vissza.⁵⁵

A magyar nemzetiség a háborút követő politikai helyzetváltozásban ismételen összeszedte érdekérvényesítő képességét és 1944-ben működésbe hozta a kis tömegbázisú *Magyar Dolgozók Szövetségét* (MADOSZ), amely a háború előtt a Kommunisták Romániai Pártjának egyik fedőszerve volt.⁵⁶ A szövetség 1944. október 16-án, a brassói országos értekezletén nevet változtatott és megalakult a Romániai *Magyar Népi Szövetség* (MNSZ), amely 1953 tavaszáig működött, amikor is a Román Munkáspárt és az MNSZ közös tanácskozását követően megszűntették a pártot.⁵⁷ Mint a fenti Statútum tartalmából is kitűnik, a szovjet irányítású vezetés a nemzeti kisebbségek növekvő bázisát is fel akarta használni az antikommunizmus felszámolására.

1947 fordulópont Románia történetében: I. Mihály király lemondott és nyomába lépett a *proletárdiktatúra*. Kikiáltották a Román Népi Demokráciát. A kommunista diktatúráknak megfelelően a pártokat ellehetetlenítették, így elsőként a két jelentős román pártot: a Nemzeti Paraszt Pártot és a Nemzeti Liberális Pártot. Egyetlen párt, csak a Román Kommunista Párt maradt. Az 1948-as alkotmánynak – amely az 1936-os szovjet mintára épült fel – a 24. szakasza foglalkozott a kisebbségi nyelvhasználattal, de végrehajtásra nem került. Ez garantálta a nyelvhasználatot és „az együtt élő nemzetiségek nyelvén szervezett oktatási

intézményeket”.⁵⁸ Közjogi változást az 1952-es év hozott.

Az 1952-es alkotmány 82. §-a garantálta, hogy a „Román Népköztársaságban a kisebbségek szabadon használhatják nyelvüket és lehetnek a nyelvükön saját könyveik, újságaik, folyóirataik, színházai és oktatásuk.” Mindettől függetlenül – és az alább tárgyalandó autonómián kívül – a román állam, a hatalom e korszakban igyekezett a nyelviséget háttérbe szorítani. Így szüntették meg a kétnyelvű táblákat és feliratokat, hirdetések. Tiltott lett a kisebbségi nyelvhasználat párt/egyesületi üléseken, konferenciákon és minden hivatalos érintkezésben. Az egyetlen hivatalos szerv a Román Kommunista Párt volt, és az általa engedélyezett (és ellenőrzött) szervezetek. A közigazgatás olyan posztjait, amelyeket az állam magának vindikált, „nemzetinek” minősítették, így csak központi delegálással, többségi személy vehetett benne részt, kisebbségi nem.⁵⁹

1952. szeptember 27-én jelent meg a 331/1952. sz. törvény az ország új gazdasági-adminisztratív beosztásáról. A tartományok száma 28-ról 18-ra csökkent, így a megyék helyett bevezetett tartományok megfeleltek a szovjetizálás követelményeinek is. Az új (1952-es) alkotmány 19-21. §-ai szerint a Székelyföld nagy részén megalakították a *Magyar Autonóm Tartományt* (MAT).⁶⁰ E területen mindössze a magyar kisebbség egyharmada élt, 539.669 fő (összlakossága 740.381 fő volt). Egy „sziget” jött így létre: román többségű megyékkel övezve, a magyar határtól a lehető legmesszebb. Az alkotmány 21. szakasza egy szabályzatot ígért, amelyet a MAT néptanácsa fog kidolgozni és a parlament elé terjeszteni, de erre nem került sor.⁶¹

Az autonómia legtöbb vonásában a marx-lenini tanok jegyeit viseli magán, és egyértelműen szovjet nyomásra jött létre.⁶² Célja egyrészt egy

55 Illyés, 101.o.

56 Vincze, 16.o., A MADOSZ mellett érdemes megemlíteni az *Erdélyi Magyar Tanácsot*, amelyet 1944. szeptember 16-án hoztak létre Kolozsváron polgári politikusok, baloldali értelmiségiek és kommunisták. (Vincze, 15.o.)

57 Vincze 17 és 89.o.

58 Illyés, 114.o.

59 Illyés, 120.o.

60 Csík, Erdőszentgyörgy, Gyergyószentmiklós, Maroshévíz, Marosvásárhely, Szászrégen, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely és Székelyudvarhely rajonokkal és Marosvásárhely székhellyel.

61 Vincze, 88.o.

62 a továbbiakban alapul lásd: Lipcsey Ildikó: Erdélyi autonómiák (1990) A Magyar Autonóm Tartomány 67-80.o.; Illyés, 117-118.o.; illetve Udvardy Zoltán: Volt egyszer egy magyar autonómia (Székely gettó vagy időleges önrendelkezés?) in: Új Magyarország, 1996. december 12., 10.o.; Stefano Buttoni: The creation of the Hungarian Autonomous Region in Romania (1952): Premises and consequences (Regio, 2003.) 71-93.o.; Gagyi József: Magyar Autonóm Tartomány: egy centralizációs kísérlet. Hatalom, értelmiségiek, társadalom. (in: Nemzet a társadalomban 2004.) 173-190.o.

külső propaganda volt (lásd még: a jugoszláviai autonómia 1974-1988), másrészt a kormányzati akarat végrehajtásának elősegítése. Ez utóbbit kiválóan jellemezte, hogy a magyar nemzetiség szervezeteiben a legmagasabb tisztségeket csak többségi személy tölthette be. Az autonómia státútuma, hogy nem készült el, alig különbözött jogi státusában a terület Románia más régióitól. Amiben a magyar kisebbségnek az autonómia területén ténylegesen több joga volt: a nyelvhasználati joga a bíróságok és közigazgatási hatóságok előtt. Az eljárásjogok magasabb szintjein viszont már csak (a kisebbségi nyelv ismeretének hiányában) román nyelven folytatódt az eljárás, román nemzetiségű ügyintéző és bíró előtt. Az azonban nyilvánvaló lett az ötvenes évek végére, hogy az autonómián kívüli magyar identitást igyekszik az állam megszüntetni: magyar nyelvű intézményeket, iskolákat zártak be. A hatvanas évektől a MAT-on belül is érezhető volt az asszimilációs szándék.

1960-ban, december 24-én kiadott közigazgatási törvény felülírta az alkotmány korábbi rendelkezéseit és a MAT neve Maros-Magyar Autonóm Tartományra változott, hatásköreit csonkították, nemzetiségi összetételét hígították. Ezzel megkezdődött egy közigazgatási reformfolyamat, amelynek eredménye lett, hogy 1968-ban az autonóm körzetet megszüntették, a megerendszert visszaállították.

A kommunista hatalomátvétel után az ún. államosítás (1948) lehetővé tette, hogy a magyarságot teljesen megfosszák vagyoni alapjaitól, intézményeitől és iskolarendszerétől, minimálisra szűkítve az erdélyi magyar egyházak működési lehetőségeit is. Ettől kezdve egyre kiszolgáltatottabbá vált a nacionálkommunista román állam önkényének, amely – akárcsak a két világháború közötti román állam – 1956-tól kezdve ismét a romániai magyarság fokozatos felszámolására törekedett. A törvények ugyan formálisan biztosították az anyanyelv szabad használatának jogát (sőt ezt Ceausescu idejében hatályos alkotmány is kimondta), de a magyar nyelvet a '60-as évektől kezdve fokozatosan kiszorították a közéletből.⁶³

Jól érezhető törés volt a román nemzetiségi politikában az 1956-os magyar forradalom és az arra reflektáló romániai antikommunista megmozdulások. Az 1958. május 24-i szovjet csapatkivonásokat követően Románia célja egy bizonyos mértékű szeparálódás volt a szovjet befolyás alól. Ez állt a propaganda központjában is. Azonban ez csak külső jegyekben való elkülönülést jelentett, a tényleges működés és a politikai terminológiák mit sem változtak.

1965 egy újabb fordulat Romániában: új alkotmányt fogadott el a Nemzetgyűlés. A Román Népköztársaságot felváltotta a Román Szocialista Köztársaság és a kommunista párt főtitkárává Nicolae Ceausescu-t (a román titkosszolgálat korábbi vezetőjét) választották. Az ő kezében a hetvenes évektől egyre koncentráltabban összpontosult a hatalom.

Nemzetiségi képviseleti szerv egyedül a *Nemzetiségi Dolgozók Tanácsa* volt, amelyet minden kisebbség (magyar, német, szerb, ukrán) számára 1968. novemberében hoztak létre.⁶⁴ E szervezetek a Szocialista Egység Frontja alá tartoztak; kinevezett tagokból álltak, státuszukat tekintve tanácsadó társadalmi szervezetek voltak, amelyek azonban érdekképviseletet nem láthattak el.⁶⁵

Nyelvhasználati jogokról gyakorlatilag 1975-ig beszélhetünk, bár e dátum is csak a teljes egészében magyarok által lakott Hargita és Kovászna megyére vonatkozik; más magyarok által lakott erdélyi megyében a kétnyelvűség (táblák, hirdetések, hatóságokkal való kommunikáció, oktatás) nem érvényesült.⁶⁶ Ez vonatkozott a német kisebbségre is. Köztisztviselők csak románul dolgozhattak, üléseken, értekezleteken is megkövetelték a kizárólagos román nyelvhasználatot. (Mindezek ellenére az 1965-ös alkotmány garantálta a hátrányos megkülönböztetés tilalmát és teljes egyenjogúságot garantált az alapjogok tekintetében „nemzetiségre, fajra, nemre vagy vallásra való tekintet nélkül”.⁶⁷

A hetvenes évektől a nyolcvanas évek végéig egy *fokozódóan erősödő sovinizta diktatúrának* lehettünk tanúi. Ennek a kisebbségeket érintő hatása a minden áron történő asszimilációban

63 lásd: HTMH hivatkozott jelentése.

64 A különböző nemzetiségi tanácsok létrehozásában szerepet játszott a „prágai tavasz” leverése, amely szovjet intervenció a térség államaiban félelmet váltott ki, így e szervezet jele lett annak, hogy a hatalom mennyire képes uralkodni a szocialista társadalmi rendet.

65 Erdély története 1771.o., illetve Illyés 136.o.

66 Illyés, 135-136.o.

67 Erdély története, 1769.o.

öltött testet. Nyelvi jogokról gyakorlatilag egyáltalán nem beszélhetünk ez időben.⁶⁸

Forradalom és fordulat

Az egyre inkább totalitárius és félelemre építő, kisebbségeket agresszíven asszimiláló rendszer az 1989-es közép-európai reform-hullámmal dőlt meg. 2005 márciusában Schmidt Mária történész az 1990. „fekete március” ötödik évfordulója alkalmából Erdélyben tartott beszédéből veszem a diktatúra utolsó napjait leginkább jellemző gondolatokat.⁶⁹

„Románia akkor már évtizedek óta a reménytelenség, a reményvesztettek országa volt. Olyan ország, ahol az évek során egyre élethetlenebbé vált az a barakk, amely Magyarországon a hetvenes-nyolcvanas években egyre élhetőbb lett. A Ceausescu-rendszer a bornírt ideológiai merevséget, a primitív és anakronisztikus személyi kultuszt, a már meghaladottnak hitt sztálinizmus legrosszabb időszakait idézte fel (...) De 1989 telén egy fiatal temesvári lelkész legyűrte félelmét (...) tudta, hogy az a hatalom, amely politikai ellenfeleivel szemben a köztörvényes gyilkosság eszközéhez nyúl,⁷⁰ az a hatalom nem bízik többé a saját erejében. Nem meri ügyét az általa ellenőrzött rendőrségre, igazságszolgáltatásra, az általa kinevezett bírákra bízni. A sztálinizmus képlete ez. Ahol rettegnek az alattvalók, és náluk jobban csak a hatalom központja retteg.” Kitért a forradalom és a történelem úgy jegyzi a napot: *temesvári véres december*. „Európában Románián kívül sehol nem adtak ki tűzparancsot, sehol nem vetették be a hadsereget a változást akarók ellen. Csak Ceausescu lövetett Temesváron 1989. december 16-17-én.” A forradalom tüze egész Romániában tovaterjedt: a kommunizmus bukását nemzetiségétől függetlenül akarta minden román állampolgár. December 22-én a bukaresti nagygyűlést követő napon a diktátor már menekült, de végzete őt és feleségét, a rendszer második emberét is utolérte. E napon „Bukarest forradalmi lázban égett. Tízezrek vették birtokukba az utcákat.” (...) „Az 1989. év utolsó napjaiban tehát Romániában is összeomlott a kommunizmus. Véget ért a több, mint négy évtizedes kísérlet, amely földi paradicsomot ígért, és he-

lyette éhséget, sötétséget, didergést és nélkülözést hozott. És bilincsbe verte az egész nemzet lelkét.”

A románok és magyarok közös forradalmát beárnyékolta azonban az a titkos szolgálatok által szervezett pogrom, amely később a *marosvásárhelyi fekete március* nevet kapta.⁷¹ „Vidékről toborzott, kellően feltűzelt és megfizetett verőlegényeket szállítottak buszokkal Marosvásárhelyre. (Nem sokkal később, 1990 júniusában Bukarest népe is ugyanennek a Critescu román belügyi ezredes vezetése alatt álló 02105-ös számú különleges alakulatnak a pusztítását tapasztalhatta meg, amikor bányászokat vezényeltek a fővárosba.) A felheccelt és lefizetett román parasztoknak azt a feladatot adták, hogy félemlítsék meg Marosvásárhely magyar lakosságát, az erdélyi magyarság vezetőit pedig fizikai bántalmazással, esetleg lincseléssel akadályozzák meg abban, hogy közösségük érdekeit képviseljék. A sikeres vásárhelyi bemutatkozásán felbuzdulva a Vatra magyarellenesség megmozdulásokat szervezett Szatmáron, Iasiban, Bukarestben, Brassóban és Szebenben is, bár e helyeken nem történtek bántalmazások, ezek csak erődemonstrációk voltak.”

Önálló nyelvtörvény a forradalom utáni Romániában nem született, a nyelvhasználatot ágazati törvények szabályozzák.

Felhasznált források

- Balogh Sándor: Magyarország és szomszédai. 1945-1947 (MTA Történettudományi Intézet, História, Budapest, 1995)
- Balás Gábor: Erdély rövid jogtörténete 1947-ig (Közgazdasági és Jogi Kiadó, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1991.)
- Balázs Sándor: Mikó Imre: élet- és pályakép: kéziratok, dokumentumok, 1933-1968 (Polis, Kolozsvár, 2003.)
- Bárdi Nándor: „Keleti Akció”. A romániai magyarság intézményeinek anyaországi támogatása az 19210-as években. (in: Magyarságkutatás, 1996.)
- Bárdi Nándor-Éger György (ed): Útkeresés és Integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989-1999. (TLA, Budapest, 2000.)

68 Kukorelli István: Románia alkotmányáról (in: Magyar Kisebbség, 1995/2)

69 Magyar Nemzet, 2005. március 19 4-5.o.

70 A történész itt Tőkés László egyik közvetlen kollégájának, Újvárossy Ernőnek brutális meggyilkolására utal.

71 vö. Fehér könyv: az 1990. március 19 és 20-i események Marosvásárhelyen (Püski, Budapest, 1991.); Kincses Előd: Marosvásárhely fekete márciusa (Püski, Budapest, 1990.)

- Beke György: Atlantisz harangoz. A magyarság sorsa Erdélyben. 1918-1992. (Szenczi Molnár Társaság, Budapest, 1993.)
- Bözödi György: Székely századok: történelmi tanulmányok (Pallas, Csíkszereda, 2002.)
- Bodonyi Ilona: Idők szorításában – a magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban 1920 és 1938 között (Kairosz, Budapest, 2002)
- Bodó Barna: Kisebbségek és Kelet-Európa (in: Magyarország és Európa, 1/1994)
- Dezső Gábor: Oktatás, nemzetiségi oktatás Romániában (in: Magyar Tudomány, 4/1997.)
- Csapó I. József: A romániai magyarság – autonóm nemzeti közösség (EMK, Székelyudvarhely, 2002.)
- Entz Géza: Nemzetek és nemzetiségek (in: Magyarország és Európa, 1992)
- Az Erdélyben elkövetett magyarellenes román kegyetlenkedések időrendje és leltára (Szenczi Molnár Társaság, 2000.)
- Fazakas Ferenc: Haláltusa Erdélyben a fennmaradásért (Felsőmagyarország, Miskolc, 2003.)
- Fráter Olivér: Erdélyi magyar helyzetkép 1916-1919 (Hamvas Intézet, 2003.)
- Fodó Sándor: A magyarság sorskérdései, a jövő lehetőségei (in: Magyarország és Európa, 1992.)
- Gazda József: Az Istennel még magyarul beszélgetünk. Magyar szórványok a Kárpát-medencében (Püski, Budapest, 2002)
- Gereben Ferenc: The national identity of Hungarians in Hungary and in its neighbouring countries (in: Hungarian Minorities, 2001.)
- Görömbei Sára-Tóth Ferenc: A határon túli magyarok jogaival kapcsolatos nemzetközi és hazai jogi dokumentumok, kormányzati feladatok (in: Kárpát-medence, 2001.)
- Ghetau, Vasile: A magyar kisebbség Romániában. Nagyság és területi megoszlás. (in: Nemzetiségi Statisztika, 1994.)
- Halmosy Dénes (ed.): Nemzetközi szerződések 1918-1945 (Közgazdasági és Jogi Kiadó, Gondolat, Budapest, 1983.)
- Határon Túli Magyarok Hivatala háttéranyag: A Határon túli magyarság helyzete (TLA: K-2557/98) valamint a HTMH honlapja: www.htmh.hu
- Illyés Elemér: National Minorities in Romania, Change in Transilvania (2.nd ed, Hunyadi Öcs., Hamilton, Struktura Press, 1982)
- Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia. (Medvetánc könyvek, Budapest, 1988.)
- Katona Szabó István: Mi történt Erdélyben? 1918-2000. (Magyar Nemzeti Tájékoztatási Alapítvány-Tessedik Sámuel Alapítvány 2001.)
- Kádár Gyula: A romániai magyarság rövid története (Cathedra, Sepsiszentgyörgy, 1991.)
- Lipcsey Ildikó: Erdélyi autonómiák (1990)
- Lozsádi Károly (ed): Az erdélyi magyar universitas (Szabad tér, 2004.)
- Márai Sándor: Ajándék a végzettől (Helikon, Budapest, 2004.)
- Mikó Imre: A székely közületi kulturális autonómia (in: Magyar Kisebbség, 1934. július-augusztus)
- Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika (reprint, Optimum, én.; eredeti: Minerva, Kolozsvár, 1944.)
- Mikó Imre: Vátozatok egy témára – tanulmányok (Kriterion, Bukarest, 1981)
- Nagy Csongor István: A romániai kisebbségi jog 1945 és 1989 között. Tendenciák különös tekintettel a romániai magyarság helyzetére (in: Multa rogare 3. kötet 2002.)
- Németh László: A magyar élet antinómiái (Kortárs, Budapest, 2002.)
- Pozsonyi Ferenc (ed): Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben. (Budapest, 1999.)
- Réti György: A második bécsi döntés (in: Külpolitika VI. évf. 2000 /1-2)
- Romsics Ignác (ed): Magyarok Kisebbségben és szórványban. Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai. (1919-1944. Budapest, TLA, 1995.)
- Romsics Ignác (ed): Helyünk és sorsunk a Duna-medencében (Osiris, Budapest, 1996)
- Romsics Ignác (ed): Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920-1953 (Osiris, Budapest, 1998)
- Sebők László: A romániai magyarok száma a népszámlálások és az egyéb statisztikák szerint. (in: Századok 3-4/1992.)
- Sütő András: Napló (Helikon, Budapest, 1998.)
- Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya (reprint: Gede testvérek, én., eredeti: Hargitaváralja j.sz.k. a Franklin-társulat bizottmánya, Budapest, 1927.)
- Szász Zoltán (ed): Erdély története III. (Akadémia, Budapest, 1986)
- Vofkori László: Erdély közigazgatási és etnikai földrajza (Balaton Akadémia, Vörösberény, 1996.)